

Krzysztof Amiełańczyk

(Maria Curie-Skłodowska University, Poland)

<https://orcid.org/0000-0001-6076-5417>

e-mail: krzysztof.amielanczyk@mail.umcs.pl

Polityka kryminalna cesarza Hadriana w przedmiocie zwalczania przestępczości wobec niewolników, a jej wpływ na koncepcję rzymskiego prawa własności

Emperor Hadrian's Criminal Policy on Combating Crimes Against Slaves and its Impact on the Concept of Roman Property Law

ABSTRACT

The aim of this article is to determine the impact that Emperor Hadrian's policy on combating criminal offenses committed by Roman owners against slaves had on the understanding and scope of the concept of property rights in Roman private law. The criminal policy was caused by the cruelty and prevalence of this type of crime and was implemented to protect slaves, deriving from the Roman idea of humanitas. The treatment of slaves, such as, in particular, killing them without the consent of a judge – an official, abusing them in various ways, selling them to gladiator school owners and pimps, were

PUBLICATION INFO				
			 e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060	
THE AUTHOR'S ADDRESS: Krzysztof Amiełańczyk, the Institute of Legal Sciences of the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, 5 Maria Curie-Skłodowska Square, Lublin 20-031, Poland				
SOURCE OF FUNDING: Statutory Research of the Institute of Legal Sciences of the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin				
SUBMITTED: 2025.02.28	ACCEPTED: 2025.07.31		PUBLISHED ONLINE: 2025.10.31	
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh			EDITORIAL COMMITTEE e-mail: reshistorica@umcs.pl	
 DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS				

defined as crimes and prohibited. The main means of achieving the goal of improving the situation of slaves were imperial constitutions: edicts, rescripts, and decrees. Thanks to Hadrian's criminal policy, we can speak of a specific type of ownership known to Roman private law. This type refers to 'ownership of slaves', which differs significantly from full ownership, as Roman owners no longer had full power over them.

Key words: Hadrian's criminal policy, ownership of slaves, Roman criminal law

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest określenie wpływu, jaki miała polityka cesarza Hadriana w przedmiocie zwalczania przestępstw kryminalnych rzymskich właścicieli wobec niewolników na rozumienie i zakres pojęcia prawa własności w rzymskim prawie prywatnym. Polityka kryminalna spowodowana była okrucieństwem i powszechnością tego rodzaju przestępstwa, realizowana była w celu ochrony niewolników, wywodząc się z rzymskiej idei *humanitas*. Traktowanie niewolników, takie jak w szczególności: zabijanie ich bez zgody sędziego-urzędnika, znęcanie się nad nimi w rozmaity sposób, sprzedawanie właścicielom szkół gladiatorских i stręczycielom zostały określone jako przestępstwa i zakazane. Głównymi środkami osiągnięcia celu, którym była poprawa położenia niewolników, były cesarskie konstytucje: edykty, reskrypty i dekrety. Dzięki polityce kryminalnej Hadriana można mówić o specyficznym typie własności znanej rzymskiemu prawu prywatnemu. Typ ten odnosi się do „własności na niewolnikach”, która różni się znacząco od pełnej własności, jako że rzymscy właściciele nie mieli już odtąd pełni władzy nad nimi.

Słowa kluczowe: polityka kryminalna Hadriana, własność na niewolnikach, rzymskie prawo karne

Cesarz Hadrian¹ dzięki swym szeroko zakrojonym reformom dotyczącym niemal wszystkich sfer życia społecznego zasłużył niewątpliwie na szacunek i uznanie nie tylko u starożytnych, ale i u współczesnych badaczy historii prawa. Uważa się go za mądrego władcę, sprawnego administratora i rozważnego prawodawcę, jednego z najznakomitszych spośród cesarzy rzymskich². Hadrian swą politykę uprawiać mógł sprawnie i skutecznie dzięki licznym konstytucjom cesarskim – *constitutiones* – do których współtworzenia zaangażował zreformowaną przez siebie administrację centralną w postaci *consilium principis* i wyspecjalizowanych kancelarii, w których zasiadali „zetatyzowani” przez Hadriana wybitni jurysci epoki³. Z uwagi na liczne reformy prawne, zarówno dotyczące

¹ Publius Aelius Hadrianus, cesarz rzymski, lata panowania: 117–138.

² Np. vide: T. Dydyński, *Cesarz Hadrian. Studium historyczno-prawne*, Warszawa 1899, s. 89; B. D'Orgeval, *L'empereur Hadrien. Oeuvre legislative et administrative*, Paris 1950, s. 383 i nn.; S. Perowne, *Hadrian*, London 1960, s. 15 i nn.; A. Krawczuk, *Poczet cesarzy rzymskich. Pryncypat*, Warszawa 1987, s. 177; A.R. Birley, *Hadrian. Cesarz nieustrudzony*, tłum. R. Wiśniewski, Warszawa 2002, s. 13 oraz 439 i nn.

³ Przykładowo vide: R. Bauman, *Lawyers and Politics in the early Roman Empire. A study of relations between the Roman jurists and the emperors from Augustus to Hadrian*, München 1989, s. 235 i nn.

prawa prywatnego, jak i szeroko pojmowanego prawa publicznego, w tym zwłaszcza karnego, okres panowania Hadriana uznawany jest za przełomowy dla prawa rzymskiego⁴.

Romanistyka prawnicza dostrzega w ostatnim czasie już nie tylko tradycyjnie uznawane zasługi Hadriana w reformowaniu prawa prywatnego w postaci dokonanej ostatecznej redakcji edyktu pretorskiego, tzw. edyktu wieczystego (*edictum perpetuum*, *edictum Hadriani*, *edictum Salvianum*)⁵, ale także na polu prawa karnego. Badania nad konstytucjami cesarskimi epoki Hadriańskiej doskonale wpisują się w popularny kierunek badań nad rzymskim prawem karnym, dostrzegalnym zwłaszcza w ostatnich kilkudziesięciu latach⁶. W metodologii tych badań ciągle przeważa dość tradycyjne podejście polegające na odtwarzaniu i analizie treści norm pochodzących ze starożytności rzymskiej w celu ustalenia przede wszystkim typologii poszczególnych przestępstw rzymskich, katalogu grożących za nie kar czy też modelu wdrażanego przez Rzymian postępowania karnego. Pojawił się jednak niedawno i taki pogląd, że znacznie lepszym sposobem poznania prawa rzymskiego mogłaby okazać się identyfikacja polityki karnej, czy szerzej kryminalnej, prowadzonej przez państwo rzymskie⁷. Przyjęcie takiej propozycji dałoby możliwość uniknięcia rozważań nad przystawalnością współczesnych instytucji prawnokarnych do tych antycznych i stosowania wielokrotnie nieuprawnionej „kalki pojęciowej”. Mogłoby także pomóc w uchronieniu się od ryzyka popełniania

⁴ Przykładowo vide: M. Kuryłowicz, *Prawo rzymskie. Historia – tradycja – współczesność*, Lublin 2003, s. 21, a z literatury obcojęzycznej: G. Gualandi, *Legislazione Imperiale e Giurisprudenza II*, „Univeritsità di Roma. Pubbl. dell’Istituto di diritto romano e dei diritti dell’Oriente mediterranea” 1963, 38, s. 11 i nn. (z obszerną literaturą).

⁵ Edykt spisał wprawdzie jurysta Salwiusz Julianus, ale przecież na polecenie cesarza, w ramach szeroko zakrojonych prac kancelarii cesarskiej. Intencją Hadriana, w czym przejawiał się niewątpliwie jego autokratyzm w dziedzinie stanowienia prawa, było pozabawienie prawotwórczej roli pretora rzymskiego i zdobycie monopolu na tworzenie nowych przepisów. Podobnie zresztą autokratyczne zapędy cesarza widać w reorganizacji, a w praktyce ograniczeniu, *ius publice respondendi*, vide: F. Pringsheim, *The legal Policy and Reforms of Hadrian*, *Rechtsgeschichte*, „The Journal of Roman Studies” 1934, 24, s. 99.

⁶ Vide przede wszystkim monografię: K. Amielańczyk, *Rzymskie prawo karne w reskryptach cesarza Hadriana*, Lublin 2007 i literaturę przedmiotu tam wskazaną.

⁷ Vide przykładowo pracę zbiorową: *Prawo karne i polityka w państwie rzymskim*, red. K. Amielańczyk, A. Dębiński, D. Słapek, Lublin 2015. Podobny postulat skierowania badań z „rzymskiego prawa karnego” na „politykę karną Rzymian” zgłosił niedawno, przywołując przykłady udanych prób tego rodzaju w polskiej i zagranicznej nauce, M. Jońca, *Rzymskie prawo karne. Instytucje*, Lublin 2021, s. 16 i nn.

językowych błędów⁸. Dzisiaj tzw. polityka kryminalna uchodzi wręcz za wyodrębnioną naukę, pełniącą funkcję pomocniczą w stosunku do klasycznej nauki prawa karnego. Rozumiana jest jako aktywność państwa skierowana przeciwko przestępczości, mająca na celu usuwanie jej przyczyn tak przez odpowiednią legislację zapobiegającą kryminalizacji życia społecznego, jak i przez wymierzanie wobec sprawców przestępstw skutecznych sankcji karnych⁹.

Cesarz Hadrian, należąc do wybitnych i wszechstronnych prawodawców, bez wątpienia realizował szeroko zakrojoną, wieloaspektową, politykę kryminalną¹⁰. Znany ze szczególnego upodobania do udzielania reskryptów, angażował się jak żaden z innych cesarzy w prawotwórczą interpretację republikańskich *leges iudiciorum publicorum*, ustaw stanowiących od ponad dwóch wieków normatywną podstawę do walki z przestępczością. Konstytucje cesarza pozwoliły także rozwinąć sądownictwo karne w ramach *cognitio extra ordinem*, wpłynąć na tworzenie nowych typów przestępstw oraz zbudować język komunikacji pomiędzy cesarzem a sędziami-urzędnikami sprawującymi wymiar sprawiedliwości w sprawach karnych. Cesarza wyróżniała świadoma, ukierunkowana polityka kryminalna, a do jej realizacji został wykorzystany reskrypt cesarski¹¹. W niniejszym krótkim opracowaniu uwaga zostanie skupiona na jednym, stosunkowo rzadko dostrzeganym aspekcie jego polityki kryminalnej,

⁸ Wartościowy głos w tej sprawie zabrał niedawno A. Riggsby, *Public and Private Criminal Law*, w: *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*, red. P.J. Du Plessis, C. Ando, K. Tuori, Oxford 2016, s. 310–321. W obszernych rozważaniach o użyteczności współczesnej terminologii karnistycznej w analizie prawa rzymskiego zauważył, że „pokrywanie się” współczesnych pojęć z zakresu problematyki przestępczości z tymi rzymskimi jest w dużej mierze dziełem przypadku. Chociaż kategorie rzymskie są jednocześnie dla współczesnych badaczy dość nieostre, przyznać musiał, *ibidem*, s. 311, że „w pewnym sensie ekspansja przestępstw publicznych i »kryminalizacja« deliktów doprowadziła do kategorii przypominających współczesne przestępstwa karne”.

⁹ W pojęciu polityki kryminalnej mieści się zatem także tzw. polityka karna, „która ma na celu takie dostosowanie kary do rodzaju i okoliczności przestępstwa oraz osobowości sprawcy, aby kara ta przyczyniła się do spełnienia zadania ochrony społeczeństwa”, vide: B. Hołyst, *Kryminologia*, Warszawa 2001, s. 944.

¹⁰ To, że Hadrian realizował własną, szeroko zakrojoną politykę prawno-karną, zauważył już dawno temu F. Pringsheim, *op. cit.*, s. 141–153. Cf. także: B. D’Orgeval, *op. cit.*, s. 317–341. H. Hübner, *Zur Rechtspolitik Kaiser Hadrian*, w: *Festschrift für Erwin Seidl zum 70. Geburtstag*, red. H. Hübner, E. Klingmüller, A. Wacke, Köln 1975, s. 62; K. Amiolańczyk, *Rzymskie, passim*; idem, *Czy rzymscy prawodawcy prowadzili ukierunkowaną politykę karną?*, w: *Prawo karne*, s. 26 i nn.

¹¹ R. Bauman, *Crime and Punishment in Ancient Rome*, London 1996, s. 3, politykę Hadriana nazwał „despotyzmem oświeconym”.

którym stało się przyjęcie humanitarnych rozwiązań wobec niewolników w kwestiach, w których ich położenie prawne wymagało, zdaniem cesarza, niezwłocznej poprawy. I to pomimo, że ich przyjęcie musiało wiązać się z radykalnym ograniczeniem zakresu rzymskiego prawa własności. Aspekt ten zadecydował o nowym kształcie rzymskiego prawa własności.

Niewolnicy w świetle rzymskiego prawa prywatnego traktowani byli jako rzeczy (należący do *res Mancipi*), a to oznaczało pełnię władzy nad nimi właścicieli, wynikającą z bezwzględności charakteru prawa własności, skutecznego *erga omnes*. Wśród właścicielskich atrybutów znajdowało się przecież, obok uprawnień zgoła oczywistych, jak *ius disponendi* czy *ius utendi*, także *ius abutendi*, uprawnienie do zużycia (zniszczenia) rzeczy, a to stawiając sprawę najbardziej dosadnie, w przypadku niewolnika rozumiane być mogło również jako pozbawienie go życia. W nauce romanistycznej zauważa się, że własność rzymska miała początkowo charakter jednolity¹². Jednak już w okresie republiki pojawiła się koncepcja odrębnej, tzw. bonitarnej własności, czy też własności gruntów prowincjonalnych¹³. Z kolei za Justyniana nastąpił powrót do jednolitej koncepcji własności¹⁴. Nigdy nie stworzono natomiast koncepcji odrębnego rodzaju „własności na niewolnikach”, czyli własności ograniczonej przedmiotowo tylko do niewolników. Mimo to Henryk Kupiszewski pisał niegdyś, że „własność na niewolnikach wykazuje pewne cechy, które czynią ją odmienną od treści własności na innych rzeczach ruchomych i nieruchomych”¹⁵. Przy całej tej odmienności popartej choćby pewnymi substytutami podmiotowości tychże, takimi jak ograniczona zdolność prawna czy zdolność do czynności prawnych, z możliwością zawierania związku przypominającego małżeństwo – *contubernium*¹⁶, dokonywania czynności prawnych z polecenia pana, zarządu *peculium*, możliwością wykupienia się z niewoli

¹² Vide: W. Rozwadowski, *Rzymska koncepcja własności w kulturze prawnej Europy*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2010, 10, 1, s. 23.

¹³ W zasadzie do wskazania tych dwóch odrębnych rodzajów rzymskiego prawa własności ograniczają się autorzy podręczników akademickich.

¹⁴ W. Rozwadowski, *op. cit.*, s. 24. Chodzi tu o konstytucję tego cesarza z 530 r., w której zakwestionowano sens dalszego używania terminu własności kwirytarnej (*ex iure Quiritum*) jako przeciwstawianej własności bonitarnej, w stosunku do jakichkolwiek rzeczy materialnych, w tym niewolników, vide: *Codex Iustinianus*, 7,25,1.

¹⁵ Vide: H. Kupiszewski, *Rozważania o własności rzymskiej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1994, 36, 2, s. 49.

¹⁶ Vide: obszerne rozważania o dwoistej pozycji niewolników w rzymskim prawie prywatnym: A. Dębiński, *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 2021 (wyd. 7), s. 119 i nn.; W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps de Bérier, *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, wyd. 3, Warszawa 2018, s. 197 i nn.; A. Wiliński, M. Kuryłowicz, *Rzymskie prawo prywatne*, wyd. 5, Lublin 2013, s. 91 i nn.

bądź ponoszeniem odpowiedzialności za przestępstwa w prawie kar-
nym publicznym, przyznać trzeba, że niewolnicy traktowani byli jednak
przede wszystkim przedmiotowo, jako rzeczy stanowiące przedmiot ob-
rotu cywilnoprawnego i źródło wysokich zysków z handlu. Niewolnici-
cy bez wahania zaliczani byli przez starożytnych Rzymian do kategorii
rzeczy, *res Mancipi* – rzeczy szczególnie wartościowych podlegających
obrotowi prawnemu przy zastosowaniu mancypacji¹⁷. Najwięksi juryści
często odmawiali im zdolności prawnej i osobowości prawnej¹⁸. Obecność
w okresie cesarstwa w jureksprudenecyjnym rzymskim prawie prywatnym
przekonania o pewnej jednak ich odmienności, nakazującej wielokrotnie
traktowanie niewolnika jak człowieka (*homo*)¹⁹, a nie wyłącznie jak rzecz
(*res*), dawało dobre podłoże dla humanitarnych prawnokarnych interwen-
cji cesarskich. Warto zastanowić się nad tym, jaki był realny wpływ tych
interwencji na koncepcję prawa własności II w. n.e. i poddać tym samym
pod dyskusję sugestię zgłoszoną przez H. Kupiszewskiego.

Polityka kryminalna Hadriana, wygodne narzędzie w rękach cesa-
rza, mogła zostać wykorzystana do polepszenia położenia niewolników,
ale wówczas musiałyby znaleźć się „na kursie kolizyjnym” z rzymskim
prawem prywatnym, w szczególności konstrukcją prawa własności rozu-
mianą jako bezwzględne prawo właściciela do swojej rzeczy. Naganne,
okrutne postępowanie właścicieli wobec własnych niewolników wyma-
gało najpierw dostrzeżenia, potem identyfikacji takich zachowań własci-
cielskich jako kryminalnych, a następnie podjęcia ich zdecydowanego
ścigania. Okrucieństwo sprawców – właścicieli – polegające na zabijaniu
swych niewolników, okaleczaniu ich oraz znęcaniu się nad nimi stanowi-
ło pierwszą cechę tego rodzaju przestępczości. Drugą była powszechność,
czy jak dziś się to nazywa, nagminność przestępczego zjawiska. Obie te
cechy aktywności właścicieli dawały podstawę do wypracowania dedyko-
wanej tej przestępczości polityki kryminalnej. Pobudki, którymi kierował
się cesarz, nie zostały nigdzie wprost w konstytucjach wyartykułowane,

¹⁷ Gajus przywołując brzmienie *lex Aquilia*, twierdził, że ustawa zrównała niewolni-
ków z bydłem, takim jak owce, kozy, woły, konie, muły i osły (*Digesta Iustiniani* [dalej: D.]
9,2,2,2).

¹⁸ Paul. D. 4,5,3,1: „*Servile caput nullum ius habet*” („Niewolnik nie ma żadnej osobo-
wości prawnej”); Ulp. D. 50,17,32: „*Quod attinet ad ius civile servi pro nullis habentur*”
(„Co się tyczy *ius civile*, niewolnicy nie są uważani za osoby”).

¹⁹ Dostrzec to można już w wykładzie Gajusa, vide: W. Dajczak, T. Giaro, Longchamps
de Brier, *op. cit.*, s. 197. Vide też drugie zdanie w przekazie Ulpiana wskazujące na „czło-
wieczeństwo” niewolników w prawie naturalnym: D. 50,17,32: „*Non tamen et iure natura-
li, quia, quod ad ius naturale attinet, omnes homines aequales sunt*” („Jednakże nie w pra-
wie naturalnym. Ponieważ jeśli chodzi o prawo naturalne, wszyscy ludzie są równi”).

jednak charakter zakazów sugeruje, że znajdowały się wśród nich przede wszystkim względy humanitarne.

Prawo rzymskie w ogólności opierało się na ponadczasowych uniwersalnych wartościach etycznych, które stanowią jego znak rozpoznawczy i zapewniają mu zadziwiającą do dziś żywotność²⁰. Wśród tych wartości wymienić należy choćby: *aequitas* (słuszość), *iustitia* (sprawiedliwość), *honestas* (uczciwość) oraz *humanitas* (człowieczeństwo). Pod szczególnie istotnym wpływem idei *humanitas* pozostawało przede wszystkim rzymskie prawo prywatne²¹. Jednak poszukiwać jej można, często z dobrym skutkiem, także w rzymskim prawie karnym²². Rzymska *humanitas* miała wielorakie znaczenia. Idea została już w pełni wyprowadzona w czasach Cyserona, z uznaniem dla jej greckiego pochodzenia²³. W czasach Cesarstwa Rzymskiego oznaczać mogła nie tylko wykształcenie i cywilizacyjną ogładę, ale nakaz etycznego, życzliwego nastawienia do innych, przejawiającego się humanitaryzacją prawa²⁴. Zdradzała wyraźne pokrewieństwo z *clementia*, *benignitas*, *misericordia*. Oznaczała „zbieżność postulatów etycznych i prawnych”²⁵. Miała na uwadze godność osoby ludzkiej, odpowiadała greckiej filantropii²⁶. Rzymska *humanitas* w tym znaczeniu towarzyszyła rozporządzeniom dotyczącym przestępstw popełnianych wobec niewolników wydanym przez cesarza, który znany

²⁰ Literatura na temat wartości etycznych prawa rzymskiego, w tym polska, jest wyjątkowo obszerna. Tylko przykładowo wskazać można powojenne polskie pozycje monograficzne poświęcone tej tematyce: W. Litewski, *Podstawowe wartości prawa rzymskiego*, Kraków 2001; W. Wołodkiewicz, *Czy prawo rzymskie przestało istnieć?*, Zakamycze 2003; M. Kuryłowicz, *Prawo rzymskie*, Lublin 2003; H. Kupiszewski, *Prawo rzymskie a współczesność*, wyd. 2, Kraków 2013. Tematyki tej dotyczy także niezliczona liczba artykułów wielu polskich romanistów, vide: omówienie M. Zabłockiej, *Romanistyka polska po II wojnie światowej*, Warszawa 2002, s. 161 i nn.; eadem, *Romanistyka polska w pierwszym dziesięcioleciu XXI wieku*, Warszawa 2013, s. 135 i nn.

²¹ Na szczególną uwagę w tym względzie zasługuje rozdział pracy H. Kupiszewskiego, *Prawo rzymskie*, poświęcony *humanitas* (s. 239–267). Na temat idei *humanitas* w rzymskim prawie prywatnym za czasów Hadriana vide m.in.: S. Riccobono Jr., *Humanitas*, w: *Atti del Congresso internazionale di diritto romano e di storia del diritto* (Verona, 27–28–29, IX, 1948), t. 2, red. G. Moschetti, Milano 1951, s. 209–250 (Celsus i *humanitas*: s. 228); A. Palma, *Humanior interpretatio. Humanitas nell'interpretazione e nella normazione da Adriano ai Severi*, Torino 1992, s. 1–46 (Julian i *humanitas*: s. 23–29).

²² Vide zwłaszcza uwzględniającą problematykę prawnokarną pracę B. Zalewskiego, *Humanitas w ustawodawstwie Konstantyna Wielkiego*, Lublin 2021.

²³ B. Zalewski, *op. cit.*, s. 42 i nn.

²⁴ A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953, s. 489.

²⁵ H. Kupiszewski, *Prawo rzymskie*, s. 257 i nn.

²⁶ B. Zalewski, *op. cit.*, s. 38.

był przecież ze swego filhellenizmu²⁷. Względy nazywane tu humanitarnymi stanowiły wręcz *ratio legis* niektórych z nich i cechę wyróżniającą cesarskiego prawodawstwa, przyczyniając się do poprawy położenia warstwy niewolniczej²⁸. Najbliższym celem dalszych rozważań będzie w szczególności odniesienie się do podstawowej kwestii, czy cesarz Hadrian wydał zakaz zabijania przez panów własnych niewolników? Czy zatem polega na prawdzie twierdzenie, że cesarz ten zniósł przysługujące im odwieczne *ius viatae necisque*, wpływając w ten sposób na zakres rzymskiego prawa własności? W tym samym kontekście zbadane zostaną aspekty polityki kryminalnej cesarza, wymierzonej przeciwko okrutnemu traktowaniu niewolników, noszącemu znamiona znęcania się nad nimi. W obszarze zainteresowania znajdują się w szczególności: zmuszanie niewolnic do prostytucji i poddawanie niewolników zabiegom kastracji. W konsekwencji przyjdzie zmierzyć się z pytaniem dwukierunkowym: jak polityka kryminalna cesarza Hadriana wpłynęła na sytuację prawną niewolników w społeczeństwie rzymskim i jaką rolę odegrała w procesie kształtowania się rzymskiego prawa własności?

Podstawę normatywną dla karalności przestępstwa zabójstwa w prawie rzymskim stanowiła od czasów Korneliusza Sulli aż po czasy Justyniana *lex Cornelia de sicariis et veneficis* – „Ustawa Korneljańska przeciwko nożownikom i trucicielom”. Ustawa, choć pierwotnie uchwalona głównie

²⁷ Poza zainteresowaniem pozostaną tu kwestie Hadriańskich reform prawa niewolniczego niezwiązane z zakresem prawa własności nad niewolnikami. Hadrian jest autorem wielu reskryptów karnych kierowanych do sędziów-urzędników zawierających wytyczne co do zasad prowadzenia przesłuchań niewolników przy zastosowaniu tortur. Groza powszechnego torturowania niewolników w rzymskim procesie karnym trwoży do dziś, tym bardziej być może warte odnotowania są starania Hadriana, nawet jeśli głównie podyktowane racjonalizacją przesłuchań, aby procedura takich przesłuchań była stosowana powściągliwiej i zasadniej. Na uwagę zasługuje także cesarska prawotwórcza interpretacja *S.C. Silanianum* mająca na celu subiektywizację odpowiedzialności sprawców naruszenia uchwały senatu i w konsekwencji ograniczenie zbiorowej odpowiedzialności niewolników. Cesarska regulacja zmierzała do pogodzenia oryginalnego celu procedury podyktowanej, jak uważał Kasjusz, przez *utilitas publica* z ograniczeniem niepotrzebnych cierpień przynajmniej dla części niewolników. Vide: K. Amelańczyk, *Rzymskie*, s. 131 i nn. oraz 164 i nn. Słusznie ostatnio zauważył B. Zalewski, *op. cit.*, s. 248, że „[...] nie do wyobrażenia jest, by poprawa sytuacji niewolników mogła nastąpić bez wykształcenia się idei *humanitas* oraz bez dorobku stoików, w tym zaś przede wszystkim Seneki”. O możliwych wpływach filozofii stoickiej na politykę Hadriana wobec niewolników: N. Lewis, M. Reinhold, *Roman Civilization, II*, New York 1955, s. 264.

²⁸ Vide zestawienie regulacji Hadriana zmierzających do poprawy położenia niewolników autorstwa: O. Robinson, *Slaves and the Criminal Law*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte” 1981, 98, 1, s. 218–223.

przeciwko plagom kryminalnym końca republiki rzymskiej: bandom uzbrojonych w sztylety *sicarii* i osobom parającym się truciznami – *venefici*, w czasach Hadriana pełniła już funkcję powszechnego prawa przeciwko zabójstwu. Ustawa Sullańska nie karała bezpośrednio zabójcy niewolnika, tak jak nie karała wprost zabójcy człowieka wolnego. Ponieważ była ustawą „stanu wyjątkowego”, karano za każde stwarzające zagrożenie przebywanie z bronią w ręku w przestrzeni publicznej z zamiarem zabójstwa, a zatem prawdopodobnie niezależnie od tego, czy zamiar dotyczył osoby wolnej czy niewolnika²⁹. W okresie pryncypatu powstała jednak potrzeba dookreślenia, czy zabronione jest także zabijanie niewolników. Ta potrzeba dotyczyła zwłaszcza zabójstwa niewolników własnych, bo zabijania cudzych jednoznacznie zabraniała od dawna *lex Aquilia*³⁰. Ponadto prawo karne obowiązujące w czasach Gajusa, który, co bardzo możliwe, działał za Hadriana, uznało na drodze rozszerzającej interpretacji, że zakaz zabijania cudzych niewolników wynika wprost z ustawy Sulli i stanowi *crimen capitalis*³¹.

Ewentualne wprowadzenie, wychodząc poza dotychczasową interpretację Ustawy Sullańskiej, zakazu zabijania własnych niewolników było już dla prawodawcy cesarskiego bardziej problematyczne. Kolidowałoby bowiem z jednej strony z odwiecznym *ius vitae necisque* panów nad niewolnikami, a z drugiej strony z koncepcją nieograniczoności rzymskiego prawa własności. Istnieją źródłowe argumenty, aby przypuszczać, że

²⁹ Słowa ustawy znane z (*Collatio legum Mosaicarum et Romanarum* [dalej: Coll.] 1,3,1: „[...] qui cum telo ambulaverit hominis necandi furtive faciendi causa, hominemve occiderit” („[...] kto uzbrojony chodzi z zamiarem zabicia, bądź okradzenia kogoś, człowieka zabija”) odnosiły się głównie do zagrożenia, jakie stwarzali skrytobójcy (*sicarii*) dla bezpieczeństwa publicznego. A. Wiliński, *Zur Frage der Tötung von Sklaven in der lex Cornelia de sicariis et veneficis*, w: *Acta conventus XI “Eirene”, diebus XXI–XXV mensis Octobris anni MCM-LXVIII habiti*, red. K. Kumaniecki, Warszawa 1971, s. 233, interpretując normę dotyczącą *sicarii*, wyraził słuszny pogląd, że ustawa Sulli brała w ochronę jedynie życie wolnego człowieka. Ale chociaż słowo *homo* w ustawowym wyrażeniu *hominem occiderit* oznaczało „człowiek wolny”, to jednak w zwrocie *hominis necandi causa cum telo ambulaverit* wyrażało każdego człowieka, także niewolnika. Tylko taka interpretacja pozwalała na skuteczną realizację policyjnego celu ustawy i przywrócenie bezpieczeństwa publicznego.

³⁰ Vide przede wszystkim M. Miglietta, *Servus dolo occisus. Contributo allo studio del concorso tra actio legis Aquiliae e iudicium ex lege Cornelia de sicariis*, Napoli 2001, s. 30 i nn. Vide także obszerną rec. tej pracy: A. Burdese, „IURA” 2001, 52, s. 307–321.

³¹ Otwarta została w ten sposób możliwa dwutorowość postępowania w sytuacji, gdy doszło do zabójstwa cudzego niewolnika. Właściciel zabitego niewolnika miał alternatywę: albo mógł dochodzić odszkodowania za pomocą *actio legis Aquiliae*, albo zwrócić się z *accusatio* do *iudicium publicum* na podstawie *lex Cornelia de sicariis et veneficis*. Alternatywa ta jest poświadczona dla czasów Gaiusa we fragmencie jego Instytucji (G.3,213).

Hadrian mógł stać za pierwszym w historii rzymskiego prawa karnego zakazem zabijania własnych niewolników. Zakaz ów wyprzedziłby zatem ten sformułowany przez Antoninusa Piusa³². Jak się zdaje, informacja o takiej właśnie Hadriańskiej regulacji przekazana została przez biografa jego życiorysu w *Scriptores Historiae Augustae* (S.H.A. Had. 18,7): „[...] servos a dominis occidi vetuit eosque iussit damnari per iudices, si digni essent” („Zabronił Hadrian panom zabijać niewolników i polecił karać ich za pośrednictwem sędziów, gdyby na to zasłużyli”)³³. Od razu pojawia się jednak szereg pytań. Czy wiarygodność tego przekazu jest odpowiednio wysoka? Czy jest on wystarczająco precyzyjny? Czy zakaz formalnie mógł zostać wyartykułowany w cesarskiej konstytucji? Czy oznaczał uchylenie *ius vitae necisque*? Wątpliwości mogą powstać już choćby z tego powodu, że Rzymianie z reguły nie uchylali norm swoich przodków, a raczej prędzej swe przestarzałe normy starali się w aktualnym stosowaniu pomijać, aby najzwyczajniej popadły w *desuetudo*³⁴.

Oczywiście najbardziej rzetelne informacje o prawodawstwie karnym Hadriana pochodzą ze źródeł prawniczych³⁵, jednak, z czym trzeba się liczyć, zawierać je mogą czasami także niektóre źródła nieprawnicze, a do nich należy przede wszystkim dzieło *Scriptores Historiae Augustae* (*De vita Hadriani*)³⁶. Zaskakująco wysoką ocenę wiarygodności przekazu

³² Przekaz znany jest z licznych źródeł prawniczych: (Gai *Institutiones* [dalej: G.] 1,53; *Institutiones Iustiniani* [dalej: I.] 1,8,2; D.1,6,1,2, Coll.,3,3,5. O regulacji Antoninusa Piusa będzie jeszcze mowa w dalszej części opracowania.

³³ Wszystkie tłumaczenia tekstów źródłowych pochodzących z dzieła *Scriptores Historiae Augustae* za H. Szelest, *Historycy cesarstwa rzymskiego. Żywoty cesarzy od Hadriana do Numeriana*, Warszawa 1966.

³⁴ Dobrym przykładem jest, po pierwsze, Ustawa XII Tablic, której nigdy formalnie nie uchylono. Drugim, i to blisko leżącym omawianej problematyki, jest zepchnięcie w *desuetudo* przysługującego ojcu *ius vitae necisque* względem własnych dzieci. Przeciwnie tego prawa też formalnie nigdy wprost nie zakazano. Konstytucja Konstantyna Wielkiego uczyniła to wyłącznie „pośrednio”, wówczas gdy rozszerzyła katalog osób (krewnych), których pozbawienie życia uważane było za *parricidium*.

³⁵ Nie powinno jednak dziwić, że milczą o tym zakazie klasyczne i poklasyczne źródła prawnicze, jeśli się zważy, że został on stosunkowo szybko, bo przez następcę Hadriana, przejęty do jego własnego prawodawstwa, vide: A. Sokala, *Lenocinium w prawie rzymskim*, Toruń 1992, s. 48. W. Wieacker, *Textufen klassischer Juristen*, Göttingen 1960, s. 393 i nn., zwrócił uwagę, że zwrot *quibusdam praesidibus provinciarum* w G.1,53 zdaje się wskazywać, że reskrypt Piusa został wydany nie tylko na prośbę prokonsula Betiki, ale także namiestników innych prowincji, problem zatem wymagał zdecydowanego i kompleksowego rozwiązania.

³⁶ Co do autorstwa życiorysu Hadriana mnożone są w nauce różne hipotezy. Prawdopodobny autor, niejaki Aelius Spartianus, był gramatykiem pochodzącym z Galii i żył w IV w. T. Honoré, *Lawyers and Government in the "Historia Augusta"*, „IURA” 1991, 42, s. 37

dotyczącego działalności prawodawczej Hadriana wystawił autorowi *vitae Hadriani* wybitny romanista, znawca rzymskiego prawa karnego, R. Bauman³⁷. Z jego oceną należy się w dużej mierze zgodzić, choć pamiętać należy, że autor SHA raczej prawnikiem nie był. Jego relacja o regulacji cesarza jest dość zdawkowa, nie można z niej wywieść informacji co do formy, w jakiej rzeczony zakaz miałby zostać wprowadzony³⁸. Co więcej, autor mógł jako nie-prawnik świadomie uprościć swoją relację, wskazując bardziej na rezultat (efekt), jaki wywołała regulacja Hadriańska, która *expressis verbis* zakazu wcale nie musiała, jak będzie o tym mowa, wprost wprowadzić. Autorowi biografii bardziej zależało na przedstawieniu sylwetki Hadriana jako cesarza-prawodawcy, autora polityki państwa rzymskiego, niż na wskazaniu prawniczych szczegółów jego aktów prawnych. Taki styl narracji mógłby być nawet pożyteczny dla odtworzenia celów cesarskiej polityki kryminalnej. Dobrze odpowiadałby postulowanej nowej metodologii w badaniach nad rzymskim prawem karnym. Oczywiście relacja autora biografii cesarza powinna zostać wzmocniona i uzupełniona analizą dostępnych źródeł prawniczych.

Co zatem można wyinterpretować z tej relacji? Bardzo możliwe, że potwierdzała obowiązywanie i przesłanie płynące ze słynnej *lex Sempronia de servis* z 61 r., która zakazywała oddawania niewolników na pewną

i nn., nie wykluczał nawet, że Aelius Spartianus mógł być prawnikiem z uwagi na jego dobrą znajomość zagadnień jurydycznych. Ostatnio bogatą literaturę na temat autorstwa i datacji *Scriptores Historiae Augustae* zestawili L. Bogacz, *Wybrane aspekty prawne w Historia Augusta*, „Zeszyty Prawnicze” 2016, 16, 4, s. 38 przyp. 2 i 3. Vide też: M. Kuryłowicz, *Animula vagula blandula... Cesarz Hadrian i jego duszyczka-wędrowniczka*, „Zeszyty Prawnicze” 2017, 17, 4, s. 26 i nn.

³⁷ R. Bauman, *The Resumé of Legislation in the Early Vitae of the Historia Augusta*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte” 1977, 94, 1, s. 45 i nn. Z kolei M. Kuryłowicz, *Animula*, s. 26, ocenił, że biograf nie był dla Hadriana „zbyt łaskawy”. Przekazu nie zdyskredytował także B. Zalewski, *op. cit.*, s. 245. Poważne wątpliwości, oparte na kilku przykładach dostrzeżonych merytorycznych błędów prawniczych w tekście SHA, co do poziomu wiedzy prawniczej biografę zgłosił L. Bogacz, *op. cit.*, s. 40 i 54.

³⁸ T. Dydyński, *op. cit.*, s. 163, zaliczył to postanowienie do reskryptów, nie uzasadniając swego zdania, ale zapewne miał rację. Forma dekretu jest jednak mało prawdopodobna z uwagi na odniesienie w konstytucji do dwóch kwestii, które raczej nie mogły się spotkać w jednym procesie karnym. Prędzej można by podejrzewać formę edyktu, ale tej cesarz używał w ogóle niezmiernie rzadko, *ibidem*, s. 143. Także vide: R. Bauman, *The leges iudiciorum publicorum and their Interpretation in the Republic, Principate and Later Empire*, w: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (ANRW) / Rise and Decline of the Roman World*, t. 13, *Recht (Normen, Verbreitung, Materien)*, red. H. Temporini, Berlin–Boston 1980, s. 169, G. Gualandi, *op. cit.*, s. 24–57.

śmierć na arenie bez wyroku sądowego³⁹. Przestępstwo niewolnika powinno zostać zgodnie z tą ustawą rozpoznane i osądzone przez sąd państwowy, którego nie mógł „wyręczać” właściciel, zadając niewolnikowi śmierć, choćby uznał, że ten popełnił przestępstwo⁴⁰. Tak więc, być może, zaledwie przypomniany przez cesarza „przymus oddania pod sąd” niewolnika mógł zostać zinterpretowany przez autora SHA jako wprowadzony przez cesarza zakaz zabijania niewolników przez ich panów. Świadczyć może o tym kolejny przekaz z *De vita Hadriani*, stanowiący logiczne uzupełnienie „zakazu zabijania”, a dotyczący wprowadzonego przez Hadriana zakazu sprzedawania niewolników właścicielom szkół gladiatorских w celu posyłania ich do walki na arenie, co, jak można założyć, prowadziło do ich rychłej niechybnej śmierci (S.H.A. Had. 18,8): „[...] lanistae servum [...] vendi vetuit causa non praestita” („Niewolnika [...] nie pozwolił bez uzasadnionej przyczyny sprzedawać właścicielowi szkoły gladiatorów”). Powody regulacji nie zostały wprost przedstawione. Odczytanie humanitarnych motywów powodujących Hadrianem jest wszak uprawnione: Hadrianowi trudno przypisać jakąś szczególną niechęć do samych igrzysk, którą można by tłumaczyć powyższy zakaz⁴¹. Był nawet pomysłodawcą publicznego wymierzania chłosty, właśnie na arenie amfiteatrów, wobec osób, względem których przeprowadzono do wód marnotrawienia majątków⁴².

Na długo jeszcze przed Hadrianem funkcjonował proceder polegający na sprzedawaniu przez właścicieli swych niewolników właścicielom

³⁹ Na temat *lex Sempronia de servis* przede wszystkim vide: P. Kubiak, *Damnatio ad bestias i inne kary wykonywane na arenie w antycznym Rzymie*, Łódź 2014, s. 162 i nn.

⁴⁰ Vide więcej: P. Kubiak, *Ograniczanie ius vitae ac necis właścicieli niewolników, a kary wykonywane na arenie*, w: *Ochrona bezpieczeństwa i porządku publicznego w starożytnym Rzymie*, red. K. Amelańczyk, A. Dębiński, D. Słapek, Lublin 2010, s. 151 i nn.

⁴¹ Autor życiorysu Hadriana informował, że cesarz (*Scriptores Historiae Augustae*, Hadrian [dalej: S.H.A. Had.] 19,2: „In omnibus paene urbibus et aliquid aedificavit et ludos edidit” („Niemał we wszystkich miastach wznosił jakieś budowle i wydawał igrzyska”), ale nie jest to informacja ścisła. Hadrian rutynowo zatwierdzał zasady igrzysk organizowanych przez lokalnych sponsorów. Cesarz nie wspierał igrzysk materialnie, rzadko wydawał je osobiście (np. na cześć Trajana: S.H.A. Had.7,12), ale organizatorzy lubili podkreślać powiązanie igrzysk z legalizującym je cesarzem, vide: M.T. Boatwright, *Hadrian and the Cities of Roman Empire*, Princeton, Oxford 2000, s. 28 i 94. Hadrian był budowniczym wielu amfiteatrów, w tym jednego z największych w historii państwa rzymskiego, obliczonego na 34 tysiące widzów położonego w Italice, w swym rodzinnym mieście, vide: A. Futrell, *Blood in the Arena. The Spectacle of Roman Power*, Austin 1997, s. 132. Hadrian, znany był także z upodobania do odgrywania roli gladiatora na arenie i poza nią, vide: C.A. Barton, *The Sorrows of the ancient Romans. The Gladiator and the Monster*, Princeton, New Jersey 1992, s. 66.

⁴² S.H.A. Had. 18,9.

szkół gladiatorских – *lanistae* – którzy przygotowywali ich do walki, by następnie wysyłać ich na arenę⁴³. *Lanistae*⁴⁴ byli zawodowymi trenerami trudniącymi się szkoleniem do walk gladiatorów, prowadzącymi szkoły gladiatorские w formie przedsiębiorstwa zarobkowego. Wśród gladiatorów da się wyróżnić ze względu na pochodzenie trzy zasadnicze grupy: pojmanych na wojnie jeńców sprzedanych do szkoły gladiatorskiej, aby po przeszkoleniu walczyli na arenie, wolnych, którzy na arenie szukali męskiej przygody i związanej z tym chwały, a niekiedy również sposobu na wyjście z długów, a także kryminalistów, głównie niewolników, skazanych wyrokami karnymi⁴⁵. Choć obecność niewolników na arenie była powszechnym zjawiskiem, to trzeba zauważyć, że trafiać oni tam powinni w zasadzie tylko wtedy, gdy zostali skazani w postępowaniu karnym na karę *ad ludos* albo *ad bestias*.

Legislacja kontrolująca władzę właścicielską pana nad niewolnikiem, konkretnie w tej części, którą definiuje *ius vitae ac necis*, rozpoczęła się zatem jeszcze przed Hadrianem od *lex Petronia de servis*, ustawy datowanej przez G. Rotondiego na rok 61 n.e.⁴⁶ Ustawę dość szczegółowo przedstawił jurysta Modestyn⁴⁷: zakazywała panom przeznaczania swoich niewolników do walki z dzikimi zwierzętami na arenie bez uprzedniej zgody sędziego-urzędnika. Sędzia mógł wydać taką zgodę, o ile dopatrył się uzasadnienia dla wymierzenia niewolnikowi takiej kary. Na podstawie tego prawa, w przypadku wysłania niewolnika na arenę do walki z dzikimi zwierzętami bez wyroku sądowego, ponosił karę tak właściciel, który go sprzedał, jak i ten, kto go kupił. W przekazie powyższym Modestyn wspominał także o bliżej nieokreślonych *senatus consulta*, które odnosiły się do *lex Petronia*, zatem prawodawstwo tego typu nie było okazjonalne. Być może właśnie owe *senatus consulta* zawierały analogiczne zakazy dotyczące przeznaczania niewolników do walk gladiatorских⁴⁸. Szanse

⁴³ Praktyka ta jest już poświadczona dla czasów Cicerona, vide: Cicero, *Epistulae ad Atticum* 4,40,2; 8,2.

⁴⁴ D. Słapek, *Termin lanista u Cicerona*, „Antiquitas. Acta Universitatis Wratislaviensis” 1992, 16, s. 141–154.

⁴⁵ Przykładowo vide: P. Plass, *The Game of Death in ancient Rome. Arena, sport and political Suicide*, Madison 1995, s. 72, T. Wiedemann, *Emperors and Gladiators*, London 1992, s. 102–103, T. Mayer-Maly, *Spartacus und Paulus*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte” 2004, 121, 1, s. 336 i nn.

⁴⁶ Vide: G. Rotondi, *Leges publicae populi Romani*, Milano 1912 (przedruk: Hildesheim 1962), s. 468, tak też A. Berger, *op. cit.*, s. 557. M. Kaser, *Das römische Privatrecht*, t. 1, München 1971, s. 285 przyp. 26, datował ustawę na czasy Augusta lub Tyberiusza.

⁴⁷ D. 48,8,11,1–2.

⁴⁸ Wysoce prawdopodobne jest, że owe *senatus consulta* mogły zostać wydane za panowania Hadriana, na skutek inicjatywy prawodawczej cesarza, do której miał wyłączność.

przeżycia nowicjusza w starciu z wyszkolonym i doświadczonym gladiatorem, podobnie jak w starciu z dzikimi zwierzętami, nie były duże, z reguły większość ponosiła na arenie śmierć⁴⁹. Perspektywa nieuchronnej śmierci, w przypadku wielu niewolników niemającej związku z wymierzoną wcześniej karą za przewinienia, była głównym powodem, dla którego Hadrian zakazał sprzedaży niewolników lanistom. Postanowienie Hadriana zapowiadało coraz silniejsze ograniczanie igrzysk przez kolejnych cesarzy⁵⁰.

Podsumowując tę część rozważań nad treścią i znaczeniem prawnym przekazu zamieszczonego w SHA, przyznać trzeba, że nawet gdyby *expressis verbis* cesarz w swej konstytucji nie zakazał właścicielom zabijania swych niewolników, to groźba skazania przez sąd tych, którzy nie uruchamiali procedury sądowej wobec nich, ryzykując oskarżeniem o przestępstwo *homicidium*, tj. na podstawie *legis Corneliae de sicariis et veneficis*, mogła być odbierana w społeczeństwie właśnie jako wspomniany „zakaz zabijania” lub zniesienie właścicielskiego *ius vitae necisque*⁵¹. Regulacje cesarskie w swej wymowie humanitarne, stanowiły kolejny krok na drodze do upodmiotowienia niewolników jako ofiar przestępstw. Dla Hadriana

⁴⁹ Najlepsi gladiatorzy pochodzili głównie z wąskiej grupy wolnych i wyzwoleńców, którzy doszli do najwyższego profesjonalizmu silną motywacją i treningiem, vide: P. Plass, *op. cit.*, s. 102; T. Wiedemann, *op. cit.*, s. 110 i nn.

⁵⁰ Trzeba dodać, że śmierć następowała w walce na arenie mającej służyć, w istocie, zaspokojeniu potrzeby rozrywki ludu rzymskiego. Cesarze Antoninus Pius i Marcus Antoninus, wprowadzając zasady kontroli walk gladiatorских, w tym limity wydatków na te walki, postrzegani byli w S.H.A. jako „dobrzy” cesarze (*Scriptores Historiae Augustae*, Antoninus Pius 12,3; Marcus Antoninus 11,4; 27,6). T. Wiedemann, *op. cit.*, s. 132–138, słusznie dowodzi humanitarnych motywów ich polityki. Regulacji Hadriana także takie motywy można przypisać. Na temat zakazów dotyczących walk gladiatorских O. Robinson, *Ancient Rome. City planning and administration*, London–New York 1992, s. 167.

⁵¹ O. Robleda, *Il diritto degli schiavi nell'antica Roma*, Roma 1976, s. 87 przyp. 389, po wątpiewał w to, że zakaz został przez Hadriana w ogóle wydany, nie znajdując innych potwierdzających źródeł. Podobnie V. Marotta, *Multa de iure sanxit Aspetti della politica del diritto di Antonino Pio*, Milano 1988, s. 307 i nn. utrzymywał, że właściciel nie stracił za Hadriana i Antoninusa Piusa swego odwiecznego prawa *ius vitae ac necis*. Inaczej A. Wieliński, *Ustawy Konstantyna Cod. Th. 9,12 De emendatione servorum* na tle historycznego rozwoju *iuris vitae ac necis* pana niewolnika, „Roczniki Teologiczne” 1963, 10, 4, s. 180 i nn., uważał, że zakaz Hadrian wydał, tyle że był on mało skuteczny. Tak czy owak, zakaz zabijania własnych niewolników, wyartykułowany w konstytucjach cesarskich w połączeniu z przepisami *legis Aquiliae*, pozwolił juryście Marcjanusowi (D.48,8,1,2) wypowiedzieć jednoznacznie brzmiące (zgodne z rozszerzającą wykładnią ustawy Sullańskiej) generalizujące zdanie: „Et qui hominem occiderit, punitur non habita differentia, cuius condicionis hominem interemit” („Kto człowieka zabija, karany jest bez różnicy, niezależnie od statusu zabitego człowieka”). Vide podobnie: Ulpian (Coll. 1,3,2).

zabójstwo nie tylko cudzego niewolnika, ale także własnego, stanowiło już *homicidium*, a poddana odpowiednio interpretacji *lex Cornelia de sicariis et veneficis* przynajmniej formalnie mogła stać się odtąd podstawą zakazu zabijania zarówno osób wolnych, jak i niewolników i przyjąć ramy „powszechnego prawa przeciwko zabójstwu”. Humanitaryzm wobec niewolników polegał także na zapewnieniu im procesu sądowego przed wymiarem sprawiedliwości państwa, w miejsce trudnego do kontroli pod względem zasadności stosowania prawa, jakim było *ius vitae necisque*. Polityka karna Hadriana zadecydowała o nazwaniu czynu pozbawienia życia własnego niewolnika przestępstwem, a w konsekwencji o uznaniu, że takie działanie jak zabijanie nie może być dłużej postrzegane jako należące do treści prawa własności, jakie przysługuje właścicielowi.

Ocena polityki kryminalnej – czy w ogólności prawodawczej – cesarza Hadriana, dotyczącej znęcania się nad niewolnikami, jest nieco utrudniona, gdyż odczytywać ją należy ze zdawkowych przekazów, choć wskazujących jednoznacznie na autorstwo cesarza. Niezbędne jest zatem prowadzić ją w połączeniu ze znacznie lepiej udokumentowanym prawodawstwem jego bezpośredniego następcy Antoninusa Piusa. Wówczas lepiej będzie można ocenić jej zakres i postawione przez cesarza cele. Właściwym będzie w pierwszej kolejności zapoznać się z relacjami dwóch jurystów: Gajusa i Ulpiana na temat reskryptu Antoninusa Piusa przeciwko okrutnym, znieważającym praktykom znęcania się nad niewolnikami⁵².

Z relacji jurystów wynika, że cesarz Antoninus Pius postanowił, że nie wolno bez powodu i ponad miarę srożyć się nad swymi niewolnikami. Według Gajusa uregulowania Antoninusa Piusa były dwa i obejmowały zarówno zakaz zabijania własnych niewolników, jak i właśnie zakaz znęcania się nad nimi⁵³. Wedle tej drugiej konstytucji, prawdopodobnie reskryptu wydanego w odpowiedzi na zapytania niektórych namiestników prowincji⁵⁴, cesarz nakazał, aby w przypadkach poszukiwania przez niewolników schronienia przed okrucieństwem właścicieli na terenie świątyni albo pod posagami cesarzy właściciele, którym takie okrucieństwo

⁵² Relacja Gajusa zamieszczona jest w G.1,53 (= I.1,8,2), relacja Ulpiana w D.1,6,2.

⁵³ Termin „znęcanie się”, jako tłumaczenie na j. polski łacińskiego *saevitia* (vide: W. Rozwadowski, *Gai Institutiones*. Instytucje Gajusa, tekst i tłum. W. Rozwadowski, Poznań 2003, s. 9–10), współcześnie lepiej oddający bezprawny charakter takiego działania, niekiedy wydaje się bardziej trafny niż „srożenie się” (jak w przekładzie C. Kunderewicza, *Gaius. Instytucje*, Warszawa 1982, s. 49).

⁵⁴ Z zapytaniem dotyczącym omawianej kwestii zwrócił się do Antoninusa Piusa także inny urzędnik, zapewne namiestnik prowincji, Alfius. Wynika to z dalszego fragmentu dzieła Ulpiana *de officio proconsulis*, zachowanego w Coll.3,3,5, będącego kontynuacją tego zamieszczonego w D.1.6.2. Analizę tego tekstu przeprowadził F. Longchamps de Bèrier, *Nadużycie prawa w świetle rzymskiego prawa prywatnego*, Wrocław 2004, s. 39 i nn.

zarzucano, zmuszani byli do sprzedaży swych niewolników przez namiestników prowincji⁵⁵. W tej drugiej części przekaz Gajusa dotyczy zapewne tego samego reskryptu, o którym pisał Ulpian (D.1,6,2). Jak wynika z wypowiedzi jurystów, ulubionym przez niewolników miejscem azylu były okolice wokół pomnika cesarza, uznawane za przestrzeń sakralną. Za azyl służyć mogły także inne jeszcze miejsca, jak świątynie lub ich fragmenty: ołtarze, posągi bogów⁵⁶. Trudno jednoznacznie rozstrzygnąć o pobudkach, które kierowały cesarzem, gdy formułował zakaz znęcania się nad niewolnikami⁵⁷. Wydaje się, że wskazać można tu łącznie zarówno względy humanitarne, jak i te przytoczone w Instytucjach Gajusa (G.1,53): „Male enim nostro iure uti non debemus” („Nie powinniśmy źle korzystać z naszego prawa”), w zasadzie powtórzone przez cesarza Justyniana (I.1,8,2): „Expedit enim rei publicae ne quis re sua male utatur” („W interesie państwa leży, by nikt nie używał źle swojej rzeczy”)⁵⁸. Regulacja Antoninusa Piusa uzasadniona więc została brakiem przyzwolenia na nadużywanie prawa własności przez właścicieli wobec niewolników.

Poszukując natomiast związku, a tym samym zasług cesarza Hadrianiana dla powstania programu poprawy położenia niewolników,

⁵⁵ Sankcja w postaci obowiązku sprzedaży niewolnicy w przypadku przymuszania jej do nierządu jest bardziej prawdopodobna niż w przypadku czerpania zysków z jej prostytuowania. W obu sytuacjach zwraca jednak uwagę podobieństwo sankcji. Sankcje mają ten sam cel: uchronienie niewolnicy przed poniżającymi działaniami konkretnego właściciela.

⁵⁶ Na temat formy azylu *ad status confugere*, z przytoczeniem tekstu G.1,53: W. Mossakowski, *Azyl w późnym Cesarstwie Rzymskim*, Toruń 2000, s. 58 i nn.

⁵⁷ F. Longchamps de Bèrier, *Dwie konstytucje Antonina Piusa zakazujące srożeń się nad niewolnikami*, w: *Crimina et mores. Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie*, red. M. Kuryłowicz, Lublin 2001, s. 98 i nn., uznał, że regulacje motywowane były potrzebą zachowania porządku publicznego i dobrem właścicieli, które zostałyby narażone na niebezpieczeństwo w razie buntu lub ucieczki niewolników. Choć i na takie uzasadnienie zdają się wskazywać słowa reskryptu, to względy humanitarne regulacji są także wysoce prawdopodobne. Na humanitarne pobudki prowadzące do poprawy położenia niewolników w rzymskim prawie karnym epoki Antoninów wskazywali: N. Brockmeyer, *Antike Sklaverei*, Darmstadt 1979, s. 182 i nn. oraz O. Robinson, *Slaves*, s. 251, która słusznie argumentowała, że w okresie pryncypatu brak było dowodów na istnienie jakiegś szczególnej obawy ze strony klasy niewolniczej, podobnej do tej towarzyszącej ostatnim dwóm wiekom republiki (*ibidem*, s. 250).

⁵⁸ Przekazy w Instytucjach Gajusa i Justyniana dają dobrą okazję do dyskusji o problemie znajomości przez Rzymian koncepcji „nadużycia prawa”. Vide zwłaszcza książkę F. Longchamps de Bèrier, *Nadużycie*, s. 21 i nn. z polemiką A. Stępkowskiego, *Wokół problematyki nadużycia prawa podmiotowego*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2005, 5, 1, s. 255 i nn.; idem, *Nadużycie prawa podmiotowego w świetle jurisprudenencji kulturowej*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2006, 6, 2, s. 189 i nn. oraz T. Giaro, *Rzymski zakaz nadużycia praw podmiotowych w świetle nowej jurisprudenencji pojęciowej*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2006, 6, 1, s. 279 i nn.

przypisanego przez jurystów jego następcy, warto odnotować ważną okoliczność: przekaz o konstytucjach Antoninusa Piusa, Ulpian uzupełnił następującą krótką relacją (D.1,6,2): *Divus etiam Hadrianus Umbriciam quandam matronam in quinquennium relegavit, quod ex levissimis causis ancillas atrocissime tractasset* („Boski Hadrian relegował na pięć lat matronę Umbricię za to, że okrutnie potraktowała swe niewolnice z powodu ich lekkich przewinień”). Jak się wydaje, relacja Ulpiana na temat prawodawstwa Antoninusa Piusa wobec właścicieli znęcających się nad swoimi niewolnikami nieprzypadkowo uzupełniona została dekretem Hadriana. Uregulowania Piusa datować należy stosunkowo niedługo po Hadrianie, być może na wczesne lata pięćdziesiąte II w.⁵⁹ Zatem stanowią prawdopodobnie oczywistą kontynuację polityki i poszczególnych rozwiązań poprzednika, dowodząc, że Antoninus Pius pozostawał pod wpływem poglądów Hadriana na kwestie niewolnicze. Jurysta Ulpian w prawodawstwie Hadriana wyraźnie upatrywał genezy reskryptu Antoninusa Piusa. Kontynuację dzieła Hadriana w prawodawstwie Antoninusa Piusa dostrzec można także w kwestii pozbawienia właścicieli prawa zabijania własnych niewolników, jako że to Hadrian, jak to zostało wcześniej wywiedzione, jako pierwszy mógł wprowadzić ten zakaz.

Relacjonowane przez jurystów rozporządzenie przeciwko okrutnym, zniesławiającym i będącym nie do zniesienia praktykom znęcania się nad niewolnikami obejmować mogło bardzo szerokie spektrum działań. Mogło zatem mieścić w sobie także zakaz przymuszania niewolników do prostytucji, a może także zakaz ich sprzedaży w tym celu. W tym aspekcie łatwo dostrzec kolejny dowód na kontynuację aktywności Hadriana, który swym prawodawstwem realizował politykę poprawy położenia niewolników. Ponownie powrócić wypada do życiorysu Hadriana i lakonicznej informacji zawartej w *Scriptores Historiae Augustae* na temat zakazów przezeń sformułowanych w nieznannej formie (S.H.A. Had. 18,8): „[...] lenoni [...] ancillam vendi vetuit causa non praestita” („Niewolnicy nie pozwolili bez uzasadnionej przyczyny sprzedawać stręczycielowi”)⁶⁰.

Podobnie jak to było w przypadku zakazu zabijania własnych niewolników i sprzedaży ich do walki na arenie, przekaz SHA musi zostać skonfrontowany i uzupełniony o źródła prawnicze, których wiarygodność jest znacznie wyższa. Przede wszystkim wyjaśnienie istoty regulacji Hadriana nie byłoby możliwe bez odniesienia się do tradycji panującej w rzymskim prawie prywatnym, potwierdzającej dopuszczalność dokładania przez sprzedawcę do kontraktu sprzedaży niewolnika klauzuli *ne*

⁵⁹ Tak F. Longchamps de Bèrier, *Dwie*, s. 95.

⁶⁰ Być może zakazy zostały wydane przez cesarza w oddzielnych konstytucjach, tyle że autor życiorysu Hadriana połączył informacje o nich w jedną krótką relację.

serva prostituatur, zakazującej kupującemu wykorzystywania niewolnicy (niewolnika) do prostytucji⁶¹. Praktyka dołączania klauzul umownych do umowy *emptio-venditio*, której przedmiotem był niewolnik, przesądzała o jego dalszej sytuacji faktycznej i prawnej⁶². Kontynuując trwającą od I w. n.e. tradycję, cesarz Hadrian zbudował reżim ochrony prywatnoprawnej dla klauzuli *ne prostituatur*⁶³. Przede wszystkim sprzedawca otrzymał *potestas abducendi*, tj. prawo do odebrania niewolnicy, jeśli nabywca złamał zakaz i niewolnica została przeznaczona do niemoralnego zarobkowania nierządem. Natomiast gdyby sprzedawca nie chciał skorzystać z *potestas abducendi*, niewolnica z mocy prawa uzyskiwała wolność. Choć regulacja cesarza wyraźnie nawiązywała do wcześniejszych rozwiązań⁶⁴, jest najbardziej kompleksowa spośród wszystkich znanych rzymskiemu prawu prywatnemu⁶⁵.

Po objaśnieniu przepisów prawa prywatnego dotyczących konsekwencji dołożenia przez sprzedawcę klauzuli *ne prostituatur* do kontraktu *emptio-venditio*, w których tworzeniu miał znaczący udział cesarz Hadrian, można powrócić do zakazu sprzedaży niewolnic stręczycielom – *lenones*. Od Hadriana bowiem rozpoczyna się wyraźna tendencja do zaangażowania narzędzi prawa karnego do regulowania zjawiska prostytuowania

⁶¹ Vide w szczególności: T.A.J. McGinn, *Ne serva prostituatur. Restrictive Covenants in the Sale of Slaves*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte” 1990, 107, s. 326 i nn.; F. Galgano, *Vendita della schiava e prostituzione coatta*, „INDEX” 1996, 24, s. 335–340; K. Amelańczyk, *Reskrypt cesarza Hadriana o zakazie sprzedaży niewolnic stręczycielom i niewolników właścicielom szkół gladiatorских*, w: *Contra leges et bonos mores. Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie*, red. H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 2005, s. 10 i nn.

⁶² Do najbardziej znanych tego typu klauzul umownych należały klauzule *ut manumittatur* i przeciwna jej *ne manumittatur*, tj. zastrzeżenie z obowiązkiem wyzwolenia bądź zakazem wyzwolenia przez nabywcę, vide zwłaszcza: A. Wiliński, *Studia nad alienacją niewolników w rzymskim prawie prywatnym. Sprzedaż niewolnika z zastrzeżeniem niewyzwalania*, „Annales UMCS” 1972, 19, s. 29–52, klauzula *ut servus exportetur* z określeniem miejsca wydalenia niewolnika (zazwyczaj stanowiącego zagrożenie dla zbywcy) i przeciwna *ne poenae causa exportaretur* zakazująca takiego wydalenia, idem, *Studia nad alienacją niewolników w rzymskim prawie prywatnym. Sprzedaż niewolnika z zastrzeżeniem miejsca pobytu*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1972, 24, 1, s. 1–34.

⁶³ Regulacja cesarza Hadriana przekazana została w konstytucji Aleksandra Sewera z roku 223, którą z kolei zamieszczono w Kodeksie Justyniańskim (C.4,56,1).

⁶⁴ W tym zwłaszcza Wespazjana (D.37,14,7pr.).

⁶⁵ Szczegółowo vide: W.W. Buckland, *The Roman Law of Slavery. The condition of the slave in private law from Augustus to Justinian*, Cambridge 1908 (repr. 1970), s. 604. T.A.J. McGinn, *op. cit.*, s. 326 i nn., właśnie w regulacji Hadriana widział pierwowzór, do którego nawiązywali kolejni cesarze i juryści tworząc reżim stosowania klauzuli *ne serva prostituatur*.

niewolnic, a w końcu samej prostytucji *sensu largo*⁶⁶. Wydaje się, że regulacje prywatnoprawne okazały się zwyczajnie niewystarczające do przezwyciężenia powszechnego zjawiska „prostytuowania niewolnic”, skoro już od czasów Hadriana zaczęły towarzyszyć im karnoprawne regulacje, które wytyczały nowe kierunki w polityce kryminalnej cesarza. Powstrzymanie naganego procederu uprawianego przez *lenones* skutecznie dokonać się mogło jedynie przez odcięcie dopływu do ich rąk niewolnic, a ten cel najlepiej mógł zapewnić wprowadzony karny zakaz sprzedaży. Wspomożenie narzędzi prawa prywatnego zakazem karnym cechowało politykę także późniejszych cesarzy. Jak wynika z kolejnego przekazu Ulpiana⁶⁷, Septimiusz Sewer (193–211 n.e.) nakazał prefektowi miejskiemu dbać o to, aby zakupionych niewolników nie wykorzystywano do prostytucji (*ut mancipia ne prostituuntur*), nie wiadomo jednak, jaką karę mógł prefekt na winowajcę nałożyć⁶⁸. Z kolei cesarze Teodozjusz i Walentynian w roku 428 n.e. wydali konstytucję zakazującą prostytuowania niewolnic, z zawartą w niej sankcją uzyskania przez niewolnicę wolności i określeniem grożących za ten czyn kar: wygnania (*exilium*) bądź skierowania do pracy w kopalni (*damnatio ad metallum*). W swej regulacji zastosowali zatem, podobnie jak kilka wieków wcześniej uczynił to Hadrian, połączenie dwóch reżimów: prywatnoprawnego (właściciel tracił prawo własności niewolnicy) i karnoprawnego⁶⁹.

Omówione regulacje Hadriana, ale także innych cesarzy, mające na celu ograniczenie oraz zakazanie sprzedaży niewolnic z zamiarem oddania ich do prostytucji nie zawierają wskazania *ratio legis*. Pozostaje zatem zastanowić się nad hipotetycznymi przyczynami tak zorientowanej cesarskiej polityki prawodawczej, w tym także kryminalnej. Najciekawsze, że prostytucja sama w sobie nie była w Rzymie ani problemem społecznym, ani przedmiotem odrębnego uregulowania prawnego. Nie była też zjawiskiem szczególnie piętnowanym, traktowano ją nawet jako swego rodzaju ochronę bezpieczeństwa małżeństwa rzymskiego⁷⁰. Wykluczyć można także, aby Hadrian podjął misję zwalczania prostytucji jako takiej. Praktyka wykorzystywania niewolnic do uprawiania nierządu w domach publicznych była zjawiskiem powszechnym w Rzymie⁷¹. Natomiast

⁶⁶ T.A.J. McGinn w swojej koncepcji naukowej niestety nie uwzględnił znaczenia cesarskich regulacji prawa karnego przeciwko prostytucji.

⁶⁷ Vide: D.1,12,1,8.

⁶⁸ D.1,12,1,8.

⁶⁹ CTh.15,8,2.

⁷⁰ Vide: M. Kuryłowicz, *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*, Lublin 1994, s. 116 i nn.

⁷¹ Na ogół prostytutki rekrutowały się z najniższych warstw społecznych, a niewolnice stanowiły zawsze znaczącą wśród nich grupę, vide: M. Kuryłowicz, *Prawo i obyczaje*, s. 117.

lenocinium, jako zmuszanie i czerpanie zysków z cudzego nierządu, nie było, w zasadzie, uważane za przestępstwo aż do V w. n.e.⁷² Traktowane było raczej jako zawód, choć niewątpliwie pogardzany⁷³. Należałoby zatem skierować uwagę ku innym przyczynom tak znacznego zaangażowania Hadriana, który nie poprzestawał na prywatnoprawnej ochronie klauzuli *ne prostituatur* i jako pierwszy z cesarzy sięgnął po narzędzie prawa karnego.

Jedną z przyczyn mógł stanowić nieakceptowalny przez Hadriana rozmiar zjawiska prostytucji w państwie rzymskim. Zarówno ochrona roztoczona nad niewolnicami w ramach dodawanej do kontraktu kupna-sprzedaży klauzuli *ne prostituatur*, jak i prawnokarny zakaz sprzedaży niewolnic stręczycielom w założeniu ograniczyć mogły (w pierwszym przypadku) lub powstrzymać (w drugim) napływ nowych niewolnic do zawodu prostytutki. Postanowienia te nie chroniły jednak niewolnic będących już prostytutkami przed wykorzystywaniem seksualnym. Nie zakazując samego *lenocinium*, nie pogarszały także dotychczasowej pozycji *lenones*. Polityka prawodawcza Hadriana mogła być zatem podyktowana wolą ograniczenia dalszego, nadmiernego wzrostu liczby przymuszanych do prostytucji niewolnic. Pozostaje pytanie, dlaczego Hadrian zdecydował się taką politykę prowadzić? Otóż postawić można ponownie hipotezę, że ważną przyczyną interwencji mogła być potrzeba realizacji programu polepszenia położenia niewolników, bardziej niż dotąd humanitarnego ich traktowania. Nawet przy uwzględnieniu przedmiotowego traktowania niewolników w zakresie prawa prywatnego zmuszanie ich do prostytucji mogło już być postrzegane jako co najmniej naruszające ich godność i wymagające reakcji państwa. Na zakończenie tej kwestii dodać należy, że niestety nic konkretnego nie da się powiedzieć o sankcji przewidzianej przez Hadriana wobec osób sprzedających niewolnice do prostytucji. Poprzestać więc trzeba na przypuszczeniach, że sankcja ta, choć nie musiała, mogła być jednak dolegliwa. Przypomnieć tu można, że przecież na podstawie swego dekretu Hadrian orzekł karę wygnania (*relegatio*) na pięć lat wobec rzymskiej matrony za to, że surowo traktowała swoje niewolnice, zaś pierwsze konstytucje cesarskie (Teodozjusza i Walentyniana) znane ze źródeł prawniczych za prostytuowanie niewolnic będą za jakiś czas przewidywały dla właścicieli kary wygnania i karę

⁷² Stręczycielstwo zaczęto penalizować dopiero za panowania cesarzy: Teodozjusza i Walentyniana, vide: A. Sokala, *Lenocinium*, s. 49 i nn. Jedynie konsekwentnie poddawana była prostytucja obowiązkowi *licentiam stupri vulgare*, nie z powodów sanitarnych, lecz fiskalnych, jako źródło dochodów fiskusa, vide: idem, *Meretrix i jej pozycja w prawie rzymskim*, Toruń 1998, s. 114.

⁷³ A. Sokala, *Lenocinium*, s. 23 i 29.

skierowania do pracy w kopalni. Tak czy owak, władza właścicielska nad niewolnikami została w konsekwencji użycia narzędzia karnego na nowo zdefiniowana przez wskazanie, że nie mieszczą się w jej zakresie działania kryminalne polegające na oddawaniu ich do prostytucji.

Nieprzynosząca Rzymianom chluby praktyka poddawania rzymskich mężczyzn kastracji łączyła w sobie aspekty natury religijnej, obyczajowej, gospodarczej i prawnej⁷⁴. Masowy charakter osiągnęła w stosunku do niewolników, a obrót eunuchami stał się przez kolejne wieki jedną z najbardziej dochodowych gałęzi rzymskiego handlu. W ten sposób sfera obyczajowości Rzymian połączyła się ze sferą ich działalności gospodarczej. Na handlu kastrowanymi niewolnikami robili interesy tak handlarze, jak i państwo, które długo nie zdecydowało się na delegalizację tego pokąźnego rynku. Spotkała się z reakcją rzymskiego prawa karnego dopiero za sprawą cesarza Domicjana, który nie tylko zakazał kastracji, ale jednocześnie wyznaczył cenę maksymalną za eunuchów nabywanych przez kupców⁷⁵. Zakaz dotyczył jednak wyłącznie zabiegu kastrowania, nie zaś handlu eunuchami, choć ustalenie ceny tzw. ceny szacunkowej (maksymalnej) stanowiło dobry krok w stronę jego późniejszego ograniczenia⁷⁶. Prawdopodobnie regulacji cesarzy Domicjana lub Nerwy dotyczył przekaz jurysty Veneleiusa Saturninusa znany z Digestów Justyniańskich, w której przewidziano, że za złamanie zakazu kastrowania niewolników na podstawie *senatus consultum* z czasów konsulatu Neratiusa Priscusa i Anniusa Verusa groziła sprawcy kara konfiskaty połowy majątku⁷⁷. Sankcja karna uległa w późniejszych czasach znaczącemu podwyższeniu wraz z uznaniem przestępstwa kastracji za podlegające odpowiedzialności karnej na podstawie *lex Cornelia de sicariis*. O tej istotnej zmianie wiadomo z przekazu jurysty Marcjanusa⁷⁸, który wyróżnił dwie formy prawne kastracji: *libidinis causa* i *promercii causa*. Zakazana była zatem zarówno kastracja dokonana dla rozpusty, przyjemności

⁷⁴ Vide zwłaszcza najnowszą monografię obejmującą temat kastrowania niewolników w prawie rzymskim autorstwa J. Rominkiewicza, *Zakaz kastracji w prawie rzymskim*, Wrocław 2023, a we włoskiej literaturze D. Dalla, *L'incapacità sessuale in diritto Romano*, Milano 1978. Na temat kastracji niewolników także: K. Tadajczyk, *Status społeczno-prawny i odpowiedzialność lekarza w prawie rzymskim*, Łódź 2014, s. 124–127.

⁷⁵ Suetonius, Domitianus 7, w: *De vitae Caesarum*. Jak zauważył J. Rominkiewicz, *op. cit.*, s. 19, państwo rzymskie było jedynym państwem antycznym, które zdecydowało się na penalizację aktów kastrowania niewolników.

⁷⁶ Cassius Dio, Historia Romana 67,2,3 przypuszczał, że wprowadzenie tego humanitarnego zakazu wiązało się z miłosną słabością tego cesarza do pewnego eunucha.

⁷⁷ D.48,8,6.

⁷⁸ Trudno przesądzić, czy Neratius – późniejszy członek *consilium* Hadriana – mógł mieć wpływ na treść uchwały.

cielesnej⁷⁹, jak i kastracja dokonana z chęci zysku, tj. w celu późniejszej sprzedaży niewolnika po wyższej cenie⁸⁰. Przekaz Marcjanusa stał się dla kompilatorów Justyniańskich najważniejszy przy redagowaniu treści tytułu ósmego księgi czterdziestej ósmej Digestów poświęconej ustawie Sulli. Jest dowodem na to, że kastrację włączono w zakres obowiązywania tej właśnie ustawy. Wymieniona uchwała wskazywała za przestępstwo kastracji tzw. karę ustawową (*poena legis Corneliae*). Karą tą była w praktyce – *aquae et ignis interdictio* – „zakaz wody i ognia”, z konfiskatą już całego, a nie jak wcześniej połowy majątku. Tę najsurowszą republikańską karę, choć umożliwiającą uniknięcie rzeczywistej egzekucji przez udanie się skazanego na wygnanie, Marcjanus przedstawiał też jako *poena insulae deportatio* – karę wygnania na wyspę wraz z *omnium bonorum ademptio* – karą konfiskaty majątku⁸¹.

Hadrian w zakresie budowy reżimu odpowiedzialności karnej za kastrację ma szczególne zasługi. W tym przypadku bez trudu dostrzec można, iż cesarzem kierowała przemyślana kompleksowa polityka kryminalna wymierzona w sprawców kastracji, w tym zwłaszcza właścicieli niewolników. Zdecydowane zwalczanie okrutnych praktyk przedsięwziął cesarz, jak się wydaje, powodowany głównie względami humanitarnymi. Względy te wynikały oczywiście z niewyobrażalnych cierpień, jakich doznawali niewolnicy⁸², ale także ze świadomości, że znaczna część poddawanych zabiegom niewolników traciła życie. Wystarczy zauważyć, że jeszcze w czasach Justyniana, gdy poziom medycyny mógł być już wyższy, kastrowanie wiązało się nadal z nadzwyczaj wysoką śmiertelnością „pooperacyjną”⁸³. Cesarz Hadrian okazał się twórcą najbardziej kompleksowej i surowej regulacji zakazującej kastracji w rzymskim prawie

⁷⁹ Należy przypuszczać, że chodziło o kastrację prowadzącą wyłącznie do bezpłodności z pozostawieniem niewolnikowi możliwości aktywności seksualnej.

⁸⁰ Ceny wykastrowanych niewolników przekraczały nawet dwukrotnie ceny niewykastrowanych. Wiadomo, że za Justyniana przedstawiały się w następujących relacjach: cena niewolnika bez wykształcenia – 20 solidów, z wykształceniem (lekarz, pisarz) – 30 do 50 solidów, cena niewolnika eunucha, jeśli nie miał wykształcenia, sięgała 50 solidów, jeśli miał – 70 solidów, vide: C.7,7,7,5; C.6,4,3,3,1.

⁸¹ D.48,8,3,5.

⁸² Zabieg wykonywano przemysłowymi metodami, zazwyczaj przez obcięcie jąder mieczem i ta metoda określana jest w źródłach jako *castratio*. Stosowano jednak i inne metody. *Thlibia* to sposób polegający na ściskaniu (miażdżeniu) jąder. *Thlasia* wymagała użycia cykuty: rozcierało się jej korzeń w occie, polewało tym środkiem jądra i przewijano opaską, vide: D. Dalla, *L'incapacità sessuale*, s. 48 i nn., J. Rominkiewicz, *op. cit.*, s. 69 i nn.

⁸³ Justynian wskazywał jako powód zakazania kastracji wysoką śmiertelność niewolników. Zabieg przeżywać miała tylko ich trzecia część (Nov. 142).

karnym⁸⁴. Jak wynika z obszernej relacji Ulpiana, który dosłownie cytował słowa cesarskiego reskryptu, celem Hadriańskiej konstytucji (edyktu) miało być powstrzymanie nagannej praktyki „czynienia eunuchów” (*spadones*). Cesarz ogłosił, że oskarżeni uznani za winnych przestępstwa zostaną ukarani na podstawie *lex Cornelia de sicariis et veneficis* i spotka ich zasłużona kara konfiskaty majątku na rzecz skarbu cesarskiego. Niewolnicy, którzy kastrowali innych, mieli być karani śmiercią. Jeśli by oskarżeni nie pojawili się w sądzie, wyrok na podstawie *lex Cornelia* miał zostać wydany wobec nieobecnych zaocznie. Namiestnik prowincji powinien pokrzywdzonych, którzy zostali poddani kastracji i donieśli o swej zniewadze, przesłuchać. Ostatnie słowa reskryptu przynoszą przywołanie kategorycznego, ogólnie sformułowanego zakazu, że nikt nie powinien kastrować innej osoby: wolnego lub niewolnika, za jego zgodą lub bez, ani też nikt nie powinien oferować siebie dobrowolnie do kastracji. Każdego, kto będzie działał przeciwko cesarskiemu rozporządzeniu, także lekarza przeprowadzającego operację, jak i osobę poddającą się dobrowolnie zabiegowi, czekała kara śmierci. Hadrian w jednej regulacji starał się ująć wszystkie możliwe postaci, w jakich można było popełnić przestępstwa związane z kastracją, wskazując na możliwe znamiona podmiotowe i przedmiotowe karalnych czynów. Dla niniejszych rozważań ma oczywiście znaczenie – najistotniejszy z punktu widzenia zasięgu polityki kryminalnej – zakaz kastrowania przez właścicieli swoich niewolników⁸⁵. Za kastrację niewolnika groziła odtąd właścicielowi, tak jak innym sprawcom *poena capitis* z Ustawy Sulli – *lex Cornelia de sicariis et veneficis*. Zastosowanie kary z ustawy przeciwko zabójstwu tłumaczyć trzeba wysoką śmiertelnością poddawanych kastracji niewolników, wysoka kara grozić miała za narażenie ich życia na szwank.

Hadriańska polityka kryminalna nie przyniosła jednak oczekiwanych efektów. Cesarz Konstantyn zakazywał kastracji ponownie, uzupełniając karę śmierci, grożącą za jej dokonanie, karą konfiskaty niewolnika oraz nieruchomości gdzie popełniono czyn⁸⁶. Cesarz Justynian doprowadził do nagromadzenia przepisów przeciwko kastracji. Miały obowiązywać zarówno te zamieszczone w Digestach (w tym regulacja Hadriańska), jak i te pochodzące z Kodeksu. System uzupełniono jeszcze nowelą nr 142

⁸⁴ D.48,8,4,2. Być może całość uzupełniała jeszcze regulacja włączająca do zakazu obrezanie Żydów (S.H.A. Had.14,2), co miało spowodować wybuch powstania żydowskiego. Więcej na ten temat vide: J. Rominkiewicz, *op. cit.*, s. 132 i nn.

⁸⁵ Kastracja cudzego niewolnika dodatkowo mogła być traktowana jako zniewaga jego właściciela i dawać mu podstawę do wniesienia skargi prywatnej *actio iniuriarum*, vide: D. Nowicka, *Zniesławienie w prawie rzymskim*, Wrocław 2013, s. 237 i nn.

⁸⁶ C.4,42,1.

z 558 r., w której cesarz zdecydował się wprowadzić nawet archaiczną karę talionu⁸⁷. Nie ulega wszak wątpliwości, że zdecydowana reakcja cesarzy rzymskich, a zwłaszcza Hadriana, na praktykę kastrowania niewolników przez ich właścicieli ma swe podłoże w idei *humanitas*, odzywającej się już od czasów cesarza Augusta⁸⁸. Prawo własności nad niewolnikami natomiast zostało w konsekwencji użycia narzędzi prawa karnego na nowo zdefiniowane przez wskazanie, że nie mieszczą się w jego zakresie takie działania kryminalne, które polegają na okaleczaniu niewolników przez poddawanie ich zabiegom kastracji.

Przeprowadzone rozważania skłaniają do kilku wniosków. Po pierwsze, cesarz Hadrian prowadził ukierunkowaną politykę kryminalną w realiach nagminnej przestępczości, jakiej dopuszczali się właściciele wobec swoich niewolników. Czyny właścicieli cechujące się okrucieństwem, takie jak: pozbawianie życia własnego niewolnika czy sprzedawanie go do walki na arenie bez skazującego wyroku sądu państwowego, sprzedawanie niewolnic do prostytucji, poddawanie niewolników zabiegom kastracji uznane zostały przez cesarza za przestępcze, poddane zakazom i zagrożone karami. Po drugie, konstytucje cesarza Hadriana odpowiadając na postulaty tkwiące w idei *humanitas*, wytyczyły kierunki zmian w prawodawstwie karnym, polegające z jednej strony na poprawie położenia niewolników oraz ich upodmiotowieniu, a z drugiej strony na zastąpieniu władzy prywatnego karania niewolników przez właścicieli (*ius vitae necisque*) przymusem korzystania przez nich z państwowej drogi sądowej. Po trzecie, narzędzia polityki kryminalnej wykorzystane przez cesarza okazały się przydatne w sprawowaniu kontroli nad właściwym, tj. pozbawionym cech przestępczych, wykonywaniem prawa własności wobec niewolników. Właściciele popełniający przestępstwa, pomimo swej uprzywilejowanej właścicielskiej pozycji, mogli już zostać objęci z tego powodu publicznym postępowaniem karnym i surowo ukarani. Po czwarte w końcu, polityka kryminalna cesarza Hadriana wymierzona przeciwko przestępczości wobec niewolników przyczyniła się do ukształtowania na tyle samodzielnego i specyficznego obrazu władztwa prawnego nad niewolnikami, iż zasadnym jest uznać to władztwo za odrębny rodzaj własności rzymskiej. Termin „własność nad niewolnikami”

⁸⁷ Na temat tej noweli vide szeroko J. Rominkiewicz, *op. cit.*, s. 151 i nn.

⁸⁸ Tak również R. Bauman, *The leges*, s. 175 i nn. Zaslóg Hadriana nie pomniejsza przy tym znacząco fakt, że akurat co do niewolników mogła nim także kierować troska, by nie postępował niekorzystny dla państwa spadek ich liczby, czy też aby nie następował wewnątrz warstwy niewolniczej wzrost znaczenia postaw sprzeciwu i buntu wobec złego ich traktowania. W idei *humanitas* upatruje przyczyn legislacji Hadriana także J. Rominkiewicz, *op. cit.*, s. 132.

powinien zostać przyjęty jako w pełni uprawniony w nauce romanistycznej i w akademickim wykładzie z zakresu prawa rzymskiego.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Printed sources (Źródła drukowane)

- Cassius Dio, *Historia Romana*.
Cicero, *Epistulae ad Atticum*.
Codex Iustinianus.
Collatio legum Mosaicarum et Romanarum.
Digesta Iustiniani.
Gai Institutiones.
Institutiones Iustiniani.
Scriptores Historiae Augustae, Hadrian.
Scriptores Historiae Augustae, Antoninus Pius.
Scriptores Historiae Augustae, Marcus Antoninus.
Suetonius, Domitianus, w: *De vitae Caesarum*.

Studies (Opracowania)

- Amielańczyk K., Czy rzymscy prawodawcy prowadzili ukierunkowaną politykę karną?, w: *Prawo karne i polityka w państwie rzymskim*, red. K. Amielańczyk, A. Dębiński, D. Słapek, Lublin 2015.
- Amielańczyk K., Reskrypt cesarza Hadriana o zakazie sprzedaży niewolnic stręczycielom i niewolników właścicielom szkół gladiatorskich, w: *Contra leges et bonos mores. Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie*, red. H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 2005.
- Amielańczyk K., *Rzymskie prawo karne w reskryptach cesarza Hadriana*, Lublin 2007.
- Barton C.A., *The Sorrows of the ancient Romans. The Gladiator and the Monster*, Princeton 1992.
- Bauman R., *Crime and Punishment in Ancient Rome*, London 1996.
- Bauman R., *Lawyers and Politics in the early Roman Empire. A study of relations between the Roman jurists and the emperors from Augustus to Hadrian*, München 1989.
- Bauman R., The *leges iudiciorum publicorum* and their Interpretation in the Republic, Principate and Later Empire, w: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (ANRW) / Rise and Decline of the Roman World*, t. 13, *Recht (Normen, Verbreitung, Materien)*, red. H. Temporini, Berlin-Boston 1980.
- Bauman R., The Resumé of Legislation in the Early Vitae of the Historia Augusta, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte” 1977, 94, 1.
- Berger A., *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953.
- Birley A.R., *Hadrian. Cesarz niestrudzony*, tłum. R. Wiśniewski, Warszawa 2002.
- Boatwright M.T., *Hadrian and the Cities of Roman Empire*, Princeton-Oxford 2000.
- Bogacz L., Wybrane aspekty prawne w Historia Augusta, „Zeszyty Prawnicze” 2016, 16, 4.
- Brockmeyer N., *Antike Sklaverei*, Darmstadt 1979.
- Buckland W.W., *The Roman Law of Slavery. The condition of the slave in private law from Augustus to Justinian*, Cambridge 1908 (repr. 1970).
- Dajczak W., Giaro T., Longchamps de Brier F., *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, wyd. 3, Warszawa 2018.

- Dalla D., *L'incapacità sessuale in diritto Romano*, Milano 1978.
- Dębiński A., *Rzymskie prawo prywatne*, wyd. 7, Warszawa 2021.
- D'Orgeval B., *L'empereur Hadrien. Oeuvre législative et administrative*, Paris 1950.
- Dydyński T., *Cesarz Hadrian. Studium historyczno-prawne*, Warszawa 1899.
- Futrell A., *Blood in the Arena. The Spectacle of Roman Power*, Austin 1997.
- Galgano F., *Vendita della schiava e prostituzione coatta*, „INDEX” 1996, 24.
- Giaro T., *Rzymski zakaz nadużycia praw podmiotowych w świetle nowej jurysprudencji pojęciowej*, „Zeszyty Prawnicze” 2006, 6, 1.
- Gualandi G., *Legislazione Imperiale e Giurisprudenza II*, „Univeritsità di Roma. Pubbl. dell'Institutu di diritto romano e dei diritti dell'Oriente mediterranea” 1963, 38.
- Hołyst B., *Kryminologia*, Warszawa 2001.
- Honoré T., *Lawyers and Government in the "Historia Augusta"*, „IURA” 1991, 42.
- Hübner H., *Zur Rechtspolitik Kaiser Hadrian*, w: *Festschrift für Erwin Seidl zum 70. Geburtstag*, red. H. Hübner, E. Klingmüller, A. Wacke, Köln 1975.
- Jońca M., *Rzymskie prawo karne. Instytucje*, Lublin 2021.
- Kaser M., *Das römische Privatrecht*, t. 1, München 1971.
- Krawczuk A., *Poczet cesarzy rzymskich. Pryncypat*, Warszawa 1987.
- Kubiak P., *Ograniczanie ius vitae ac necis właścicieli niewolników, a kary wykonywane na arenie*, w: *Ochrona bezpieczeństwa i porządku publicznego w starożytnym Rzymie*, red. K. Amiełańczyk, A. Dębiński, D. Słapek, Lublin 2010.
- Kubiak P., *Damnatio ad bestias i inne kary wykonywane na arenie w antycznym Rzymie*, Łódź 2014.
- Kunderewicz C., *Gaius. Instytucje*, Warszawa 1982.
- Kupiszewski H., *Rozważania o własności rzymskiej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1994, 36, 2.
- Kupiszewski H., *Prawo rzymskie a współczesność*, wyd. 2, Kraków 2013.
- Kuryłowicz M., *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*, Lublin 1994.
- Kuryłowicz M., *Prawo rzymskie. Historia – tradycja – współczesność*, Lublin 2003.
- Kuryłowicz M., *Animula vagula blandula... Cesarz Hadrian i jego duszyczka-wędrowniczka*, „Zeszyty Prawnicze” 2017, 17, 4.
- Lewis N., Reinhold M., *Roman Civilization*, t. 2, New York 1955.
- Litewski W., *Podstawowe wartości prawa rzymskiego*, Kraków 2001.
- Longchamps de Bérrier F., *Dwie konstytucje Antonina Piusa zakazujące srożenia się nad niewolnikami*, w: *Crimina et mores. Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie*, red. M. Kuryłowicz, Lublin 2001.
- Longchamps de Bérrier F., *Nadużycie prawa w świetle rzymskiego prawa prywatnego*, Wrocław 2004.
- Marotta V., *Multa de iure sanxit Aspetti della politica del diritto di Antonino Pio*, Milano 1988.
- Mayer-Maly T., *Spartacus und Paulus*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte” 2004, 121, 1.
- McGinn T.A.J., *Ne serva prostituatur. Restrictive Covenants in the Sale of Slaves*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte” 1990, 107.
- Miglietta M., *Servus dolo occisus. Contributo allo studio del concorso tra actio legis Aquiliae e iudicium ex lege Cornelia de sicariis*, Napoli 2001.
- Mossakowski W., *Azyl w późnym Cesarstwie Rzymskim*, Toruń 2000.
- Nowicka D., *Zniesławienie w prawie rzymskim*, Wrocław 2013.

- Palma A., *Humanior interpretatio. Humanitas nell'interpretazione e nella normazione da Adriano ai Severi*, Torino 1992.
- Perowne S., *Hadrian*, London 1960.
- Plass P., *The Game of Death in ancient Rome. Arena, sport and political Suicide*, Madison 1995.
- Prawo karne i polityka w państwie rzymskim, red. K. Amiełańczyk, A. Dębiński, D. Słapek, Lublin 2015.
- Pringsheim F., *The legal Policy and Reforms of Hadrian*, *Rechtsgeschichte*, „The Journal of Roman Studies” 1934, 24.
- Riccobono S. Jr., *Humanitas*, w: *Atti del Congresso internazionale di diritto romano e di storia del diritto* (Verona, 27–28–29, IX, 1948), t. 2, red. G. Moschetti, Milano 1951.
- Riggsby A., *Public and Private Criminal Law*, w: *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*, red. P.J. Du Plessis, C. Ando, K. Tuori, Oxford 2016.
- Robinson O., *Slaves and the Criminal Law*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte” 1981, 98, 1.
- Robleda O., *Il diritto degli schiavi nell'antica Roma*, Roma 1976.
- Rominkiewicz J., *Zakaz kastracji w prawie rzymskim*, Wrocław 2023.
- Rotondi G., *Leges publicae populi Romani*, Milano 1912 (przedruk: Hildesheim 1962).
- Rozwadowski W., *Rzymska koncepcja własności w kulturze prawnej Europy*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2010, 10, 1.
- Rozwadowski W., *Gai Institutiones. Instytucje Gajusa*, tekst i tłum. W. Rozwadowski, Poznań 2003.
- Słapek D., *Termin lanista u Cyncerona*, „Antiquitas. Acta Universitatis Wratislaviensis” 1992, 16.
- Sokala A., *Lenocinium w prawie rzymskim*, Toruń 1992.
- Sokala A., *Meretrix i jej pozycja w prawie rzymskim*, Toruń 1998.
- Stępkowski A., *Wokół problematyki nadużycia prawa podmiotowego*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2005, 5, 1.
- Stępkowski A., *Nadużycie prawa podmiotowego w świetle jurysprudencki kulturowej*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2006, 6, 2.
- Szelest H., *Historycy cesarstwa rzymskiego. Żywoty cesarzy od Hadriana do Numeriana*, Warszawa 1966.
- Tadajczyk K., *Status społeczno-prawny i odpowiedzialność lekarza w prawie rzymskim*, Łódź 2014.
- Wieacker W., *Textufen klassischer Juristen*, Göttingen 1960.
- Wiedemann T., *Emperors and Gladiators*, London 1992.
- Wiliński A., *Ustawy Konstantyna Cod. Th. 9,12 De emendatione servorum na tle historycznego rozwoju iuris vitae ac necis pana niewolnika*, „Roczniki Teologiczne” 1963, 10, 4.
- Wiliński A., *Zur Frage der Tötung von Sklaven in der lex Cornelia de sicariis et veneficis*, w: *Acta conventus XI “Eirene”, diebus XXI–XXV mensis Octobris anni MCMLXVIII habiti*, red. K. Kumaniecki, Warszawa 1971.
- Wiliński A., *Studia nad alienacją niewolników w rzymskim prawie prywatnym. Sprzedaż niewolnika z zastrzeżeniem niewyzwalania*, „Annales UMCS. Sectio G” 1972, 19.
- Wiliński A., *Studia nad alienacją niewolników w rzymskim prawie prywatnym. Sprzedaż niewolnika z zastrzeżeniem miejsca pobytu*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1972, 24, 1.
- Wiliński A., Kuryłowicz M., *Rzymskie prawo prywatne*, wyd. 5, Lublin 2013.
- Wołodkiewicz W., *Czy prawo rzymskie przestało istnieć?*, Zakamycze 2003.
- Zabłocka M., *Romanistyka polska po II Wojnie Światowej*, Warszawa 2002.

Zabłocka M., *Romanistyka polska w pierwszym dziesięcioleciu XXI wieku*, Warszawa 2013.

Zalewski B., *Humanitas w ustawodawstwie Konstantyna Wielkiego*, Lublin 2021.

NOTA O AUTORZE

Krzysztof Amielańczyk – prof. dr hab., kierownik Katedry Doktryn Polityczno-Prawnych i Prawa Rzymskiego na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, główne kierunki badań: rzymskie prawo karne publiczne, rzymski proces karny, rzymskie prawo prywatne.

ABOUT THE AUTHOR

Krzysztof Amielańczyk – full professor, the Chair of the Department of Political and Legal Doctrines and Roman Law at the Faculty of Law and Administration, Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, main research directions: Roman Public Criminal Law, Roman Criminal Procedure, Roman Private Law.